

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТ ТИЛИНДЕ
МЕТАФОРАНЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Абдалиева Гулистан Рафиковна
ТИТУ ф.и.к., доценти

Балтабаева Дельфуза Бахтияр қызы
ҚМУ 1-курс таяныш докторанты

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14558293>

Аннотация: Бул мақалада англис хәм қарақалпақ көркем әдебият тили хәм ондағы троп-метафоралардың қолланылыұы үйренилип, оның түрлерине айрықша итибар берилди. Мақалада көркем әдебият шығармалары тилиндеги бир қанша метафоралар анализленип, олардың классификациясы көрсетилген. Изертлеу барысында зооним метафоралар менен бир қатарда антроморфик метафоралар да қаралған.

Таяныш сөзлер: көркем әдебият тили, көркем суўретлеу қураллары, троплар, метафора, зооним, эпиұайы метафора, шынжырлы метафора, кеңейтирилген метафора, антроморфик метафора.

Заманагөй тил илиминде көркем әдебият тилин үйрениу үшін лингвопоэтика термини қолланылады. Лингвопоэтика -бул филологияның бир бөлими болып, лингвопоэтика мәселелери шеңберинде көркем әдебият текстлеринде көркем сүүретлеу қуралларынан, диалектизм, жаргон, варваризмлерден өз орнында мақсетке муўапық пайдаланыу, текстте олардың эстетик эффект бериуи хәм сол мақсетте көркем әдебият тилинің мазмунлық структурасында қатнасыұы мумкин[8.318б].

Бул изертлеудің мақсети - көркем әдебият тилинің өзгешеликлерин анализлеу. Объект сыпатында ХХ әсир қарақалпақ әдебияты көрнекли ўәкили Төлепберген Қайыпбергенновтың «Қарақалпақ дәстаны» роман-трилогиясының екинши китабы «Бахытсызлар» хәм англис әдебиятынан Натаниел Хаузорнның (Hawthorne) «The Scarlet Letter A» романы алынған. Усы шығармалар текстлеринің тилиндеги өзгешеликлер, соның ишинде, тилдің көркемлеу қуралларынан жазыушылардың қай дәрежеде шеберлик пенен қолланғанын изертлеймиз.

Бул жумыста биз еки тилдеги көркем әдебият текстлерин изертлегенде тийкарынан салыстырмалы анализ методынан пайдаландық. Бунда көзге түсетуғын лексикалық көркемлеу қураллары – троплар, әсиресе, метафоралар жазыушылардың пикирлерин анық хәм тынық сәўлелендирген және де пикирдің ықшамлылығын, көркемлилигин хәм тәсирлилигин арттыруу үшін метафоралардың хәр қандай түрлеринен кен қолланылған. Метафора бул – еки объект яки кубылыстың қандай да бир

уқсаслық тәреплерине тийкарланып, оның биреуіне тийисли белгини аўыспалы мәниде екинши объект пенен байланыстырып айтыў болса [3.78-79 б.], жазыўшылар бул троптан кең түрде пайдаланыў арқалы персонажлар хәм олардың минез-қулықларын китап оқыўшыға анық, тынық жетип барыўы ушын үлесин қосады.

«Бахытсызлар» хәм «Scarlet Letter A» романларында жазыўшылар оқыўшыға тарийхый мағлыўматларды жеткерийде жоқарыда аты аталған көркем сүүретлеў қураллары арқалы бизди қоршаған дүньяны хәм қахарманларды образлы хәм көркем көринисте, өзиниң көз-қарасы менен тәрийплеп берген хәм романлар тилинде өз шеберлиги менен жеке авторлық метафораларды қолланып, әдебий тилдиң раўажланыўында сезилерли из қалдыра алған.

Жазыўшылар метафоралардың хәр қыйлы түрлерин қолланған. Олардан **әпиўайы**, **кеңейтирилген** хәм **шынжырлы метафоралардан** мақсетке муўапық пайдаланылған.

1.Әпиўайы метафора- дүзилиси бойынша бир я еки ағзалы болыўы менен бир қатарда бири анықланыўшы(сыпатланыўшы), екиншиси анықлаўшы хызметин атқарып турады, онда сыпатлаўшы образ хәм экспрессия бар. Мысалы,Т.Қайыпбергеновтың «Бахытсызлар» романының текстинде төмендеги метафораларды көремиз:

1. – «Уай, жаман *түлки* екен. Хатты әжағама берий керек».
2. «Усыны я Бегис, я Мыржық түсине ме? Түсинбейди, өжет *буғалар*» деген жуўмаққа келди және.
3. «Бири «*қарсақ*» болса, және бири «*барсақ*», бири «*түлки*» болса, және бири «*күлки*». Биз айтып қоятуғын «*барсақ*»лардан емес, «*қарсақ*»ларданбыз, «*күлкилерден*» емес, «*түлки*»лерденбиз. Тезирек уйқылаңлар» [4.14-34-676]

Жоқарыдағы еки мысалда **түлки** хәм де **буғалар** сөзлери дара қолланылып, әпиўайы метафора хызметин атқарады хәм гәпке қосымша мәни береді. Жазыўшы адамларды хийлекерлик тымсалы түлкиге хәм айтқанынан қайтпайтуғын өжетлик тымсалы буғаға уқсатады. Ал, «қарсақ, барсақ» сөзлери болса - лингвистикадағы **сөз ойыны** есапланады, **Сөз ойыны**- тилдиң артикуляциясы хәм соған байланыслы болған хәрекетлер сыпатында кең қолланылады, хәм хәзирги күнде бул норманың аңлы рәўиште бузылыўы сыпатында түсиниледи [1.2746].

Ал, инглис жазыўшысы Натаниел Хаузорнның (Hawthorne)болса, өз гезегинде сөзлердиң стиллик хызметин арттырыў ушын әпиўайы метафоралардан орынлы пайдаланған:

1. *Nevertheless, vixenly as she looks, many people are seeking, at this very moment, to shelter themselves under the wing of the federal eagle...*

2. *Let the black flower as it may!*[9-1646]

Бунда қолланылған «*under the wing of the federal eagle*» - eagle-дәрұзаға орнатылған хәйкел болып, жазыушы оның көринисин хийлекер урғашы түлкіге ямаса жаман хаялға салыстырады, «*Let the black flower blossom as it may!*» - black flower- хеш қандай үмит жоқ хәм жазалау дауам етеди деген мәнислерди аңлатады. Бул метафоралар өз мәнислеринен аұысып гәпке еле де образлық-экспрессивлик мәнис берип, шығарманың көркемлігін асырып турғанын көреміз. Бул тексте пайдаланылған метафоралар Инглис тилиндеги ***Implied metaphor*** – ға мысал бола алады.

2. «**Кеңейтирилген метафора**» - метафоралардын дүзилісіндеги әпиұайы түрлерине қарағанда өзине тән семантикалық-стистикалық жақтан да, көркем сөз шеберінің де дәретиушилиқ уқыпшылығына, шеберлігине тән айрықшалықларды билдиретуғын қоспалы түрінен есапланады, яғнай, дүзилісінде еки ямаса оннан да көп метафоралар қатнасақанда, олар усундай курамалы дүзиліске ийе болып, мәнисі де курамаласады [2.270. б.].

Және Т.Қайыпбергеновтың «Бахытсызлар» романының текстине қайта оралып, бундағы **кеңейтирилген метафоралардың қолланылыұын көреміз:**

1. Билесіз бе, Айдос деген тисине қолай *сары қаұын излеген ийт!* Әпиұайы емес, *даңққумар ийт!* Мойнына дар арқаны түсейин деп турғанда Хийұа ханына хәммемизди сайып, тири қалған наймыт! Аұа, ол жөги *шайтан!*[4.31-128 б.].

2. – «*Қоян менен қаршығаның еки пәри түскен менен, ушыұына зәлел келмейди.*

- Жоқ, жоқ, Айдос бий, - деди Мыржық қызып.

- Сен сол қаршыға болып ушсаң, биз еки қанатыңызбыз, қанатына оқ тийип жорғалар күн туұса еки *аяғыңыз*.

- Сен албыраған үйрек болып, артыңнан сүңгип атырсаң, Айдос бий, - деди Бегис.

-Уаззаханы азайтыңлар» !!¹

Бул мысалда жазыушы Т. Қайыпбергеновтың *қоян, қаршыға, қанат, аяқ* метафораларын позитив мәнисте, ал *үйрек* метафорасын негатив мәнисте қолланғанын көреміз. Т.Қайыпбергеновтың «Бахытсызлар»

романының текстінде метафораның кеңейтірілген формасы қолланылған болып, метафоралар бір гәпке сыймай, бір неше гәпте жайласуы да мүмкін.

Және де, биринши гәпте биз тек ғана зооморфик метафораны[6.876] емес, өз атынан белгили болғанындай, зооморфик бул- хайўанлар хәм олардың дене ағзаларының лексемалары мәнисиниң метафорик усылда көшиўи, антроморфик метафораны да көрип турмыз, яғный, адам дене ағзасының атамасы метафорик усылда екинши мәниге көширилген[5.5546]. *Сары қаўын излеген ийт* – бул жеке авторлық метафора болып, қахарманның сезимлерин, пикирлерин тәсирли және де хәр түрли реңлер менен анық хәм жыйнақлы етип көрсеткен. Жеке авторлық метафораларда хәр дайым коннотатив мәнис болады, себеби олар хайўан атларынан пайдаланады, ал бундай сөзлер өз мәнисинен әўысып, әўыспалы мәниде көп қолланылады[7.78-796].

Инглиз жазыўшысы Натаниел Хәузорнның (Hawthorne) «The Scarlet Letter A» романының тилинен мысалларды қарасақ:

It may be that his pathway through life was haunted thus by a spectre that had stolen out from among his thoughts. He made a step nigher, and discovered the scarlet letter.[9.183 б.]

Бунда қолланылған - *It may be that his pathway through life was haunted thus by a spectre that had stolen out from among his thoughts* - оның өмир жолын өмири бойы ойлары арасынан урлап кеткен ойпаразлар сондай етип қуўып киятырған болыўы мумкин. Ол бир адым жақынлады хәм Скарлет хәрибин анықлады (не ушын олай аталғанын билди) - деп көркемлеп жеткерип берген. Бул инглис тилиндги «*Extended metaphor*»-кеңейтірілген метафораға киреди хәм *his pathway through life, haunted by a spectre that had stolen out from among his thoughts* бирикпелерин ямаса сөз дизбеклери метафорасы есапланады.

3. «Шынжырлы метафора» - метафоралық қатарлар, метафораларды күшейтиў техникасынан пайдаланыў нәтийжесинде пайда болатуғын кеңейтірілген метафораның қурамалылық дәрежесин сүүретлеўши метафора есапланады, бунда метафоралар бір неше гәптерде жайласады [1.270.б.].

1. Сиз полат сыяқлы едиңиз, болдырыпсыз. Билесизбе, адам деген зәхәрли жылан. Зәхәрин сыртқа атып турмаса, өзи уўланады. Көрип турыппан, сиз Қоңырат хәкиминиң зәхәрине гириптар болғансыз.

2. Қабыл бийди жас кишилерден мени аўлақ шығарып «Тоғайда жолбарыс болмаса сағал өзін шах сезеди. Сондай бир сағалға жол

бермеспиз. Ертенги қарақалпақ ели сизлердики» деди. Сағал дегени Айдос бий шығар деп шамаладым.

3. Әкең пияз, анаң бурыш болса керек. Сени гүл болады деген ким екен Айдос? [4.218-332-337 б.]

Бул гәплердегі шеберлік пенен қолланылған **зәхәрли жылан, уў, жолбарыс, сағал, пияз, бурыш, гүл** сыяқлы хайўанлар хәм өсимликлер атамаларын аңлатыўшы сөзлер персонажларды еле де оқыўшыға түсиниклирек етип суўретлеп берген. Бул гәплерде метафоралар өзлериниң тийкарғы хайўан мәнисинен аўысып, қахарманлардың ишки дүньясын, батырлығын, хийлекерлигин сүүретлей алған хәм бунда жазыўшы Т.Қайыпбергенов шынжыр усылында байланысқан метафоралардан қолланып, образларға еле де экспрессивлик мәни бериўге ерискен.

Жуўмақлап айтқанда, көркем әдебият тилинде метафораның түрлери-образды көркемлеп, оқыўшыға анық етип жеткерип бериўде салмақлы орын ийелейди. Усынылған мақалада көркем әдебият тилинде ең көп қолланылатуғын троп – метафораның структуралық түрлериниң қолланыў өзгешеликлерин Қарақалпақстан Халық жазыўшысы Т.Қайыпбергеновтың хәм англиз жазыўшысы Натаниел Хаузорнның (Hawthorne) жоқарыда аты аталған шығармалары мысалларында көрип шықтық. Еки тилдеги ямаса жоқарыдағы жазыўшылардың шығармаларындағы метафоралардың уқсаслықларына келсек, эпиўайы метафоралар еки тилде да жай бир сөз бенен ямаса сөз дизбеклери жәрдемінде бериледи.

Солай етип, биз бул мақаламызда еки көркем әдебият тилинде (қарақалпақ хәм англиз) метафоралардың түрлеринен пайдаланыўды салыстырмалы анализледик. Еки жазыўшының көркем әдебият тилинде метафоралардан қолланыў өзгешеликлерин атап өтсек, бириншиден, объектлердиң атамалары хәм аўдармалары жағынан парық қылады. Т.Қайыпбергенов романының тилиндеги кеңейтирилген метафораларда еки ямаса бир неше метафоралар қатнасады ал, Натаниел Хаузорнның (Hawthorne) англис тилиндеги романы текстинде болса, кеңейтирилген метафоралар бир сөз дизбеги менен берилиўи де мүмкин, бирақ, оның мәниси кейинги гәплерде ашылады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Абдалиева Г.Р. «Язык и стиль романов Т. Қайыпбергенова. Монография. Нукус. «Farma Print Nukus» 2024.274 с.
2. Абдалиева Г.Р. «Развернутая метафора как стилиобразующее средство в тексте романа «Маман бий эпсанасы» Т.Қайыпбергенова.Международная научно – практическая конференция. – Ургенч, 2023, 19-20 мая. – С.351-353.

3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы \ Нөкис «Қарақалпақстан» 1990 3-4 б., 78-79 б.
4. Қайыпбергенов Т. «Бахытсызлар». Нөкис. «Билим» - 2019.399 б.
5. Хужамкулов А. Ўзбек тилида метафоранинг таснифланишига доир. // Лингвист. Тошкент : Академнашр.,2011. 87 б.
6. Исмоилова Н. Еркин Воҳидовнинг метафора қўллаш маҳорати.//Scientific progress. 554 б.
7. Йулдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари.\ Узб.Респ. Фанлар Академияси. Фан -2007. 78-79 б.
8. Мухидиллаев Ф. Лингвопоетиканинг ўрганилишига доир қарашлар\Multidisciplinary Scientific Journal- 2023. 315-319 б.
9. Натаниел Ҳаузорн (Hawthorne). «The Scarlet Letter A».
10. BOSTON: James R. Osgood and company, Late Ticknor & Fields, and fields, Osgood &Co, 1878., 323 p.